

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, εἰς Ὑστεροελλαδικούς ΙΙΙ δηλαδὴ χρόνους, εἰς τοὺς τάφους μεταξὺ ἄλλων ἀπετίθεντο καὶ πῆλινα εἰδώλια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων εἶναι γυναικεῖα. Μολονότι πρῶτος ὁ *Heinrich Schliemann* ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσε Μυκηναϊκά εἰδώλια ¹, εἰς τὸν Χρῆστον Τσούνταν ὀφείλομεν τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν αὐτῶν μελέτην. Ἦδη τὸ 1888 ὁ Τσούντας διέκρινε τὰ γνωστὰ μέχρι τῶν χρόνων του γυναικεῖα εἰδώλια εἰς τέσσαρας διαφόρους τύπους ². Οἱ μετ' αὐτὸν ἐρευνηταί, ἰδίᾳ ὁ *Carl W. Blegen*, ὁ *A. J. B. Wace* καὶ ὁ *Arne Furumark*, βασιζόμενοι ἐπὶ νεωτέρων σκαφικῶν εὕρημάτων, προσέθεσαν ἕνα ἀκόμη τύπον καὶ καθόρισαν τὰ χρονικά των ὅρια ³.

Εἰς τὸν πρῶτον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν *d* τοῦ *Blegen*, τὸν *C* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον *Ψ* τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσι τὰ λεγόμενα «πτερυγωτὰ» εἰδώλια. Εἰς τὸν δεύτερον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν τύπον *b* τοῦ *Blegen*, τὸν *B* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον *Φ* τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια, τὰ ὁποῖα στεροῦνται χειρῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουσι κορμὸν πεπλατυσμένον καὶ συνήθως ὠοειδῆ. Εἰς τὸν τρίτον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν τύπον *a* τοῦ *Blegen*, τὸν τύπον *Φ*₂ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια φέροντα τὴν μὲν δεξιὰν πρὸς τὴν κοιλίαν τὴν δὲ ἀριστεράν πρὸς τοὺς μαστοὺς. Αἱ λεγόμεναι κουροτρόφοι, ἥτοι γυναικες βαστάζουσαι βρέφη, ἀποτελοῦσι τὸν τέταρτον τύπον. Εἰς τὸν πέμπτον

1. Mycenæ, σ. 71 καὶ πίν. XIX. Tiryns, πίν. XXV.

2. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 168 - 169.

3. Blegen C. W., Zygouries, σ. 203 - 205, Prosymna, σ. 355 - 360. Wace A. J. B., Chamber Tombs at Mycenæ, σ. 215 - 217. Furumark Arne, The Chronology of Mycenaean Pottery, σ. 86 - 89. Müller V., Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, σ. 55 ἑξ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Furumark χρῆσις τῶν γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, *Φ*, *Ψ* καὶ *Τ*, εἶναι τόσον ἐπιτυχής, τὰ δὲ γράμματα ταῦτα ἀποδίδουσι τὸ σχῆμα τῶν εἰδωλίων τόσον πιστῶς ὥστε ἡ διὰ τῶν γραμμάτων αὐτῶν διάκρισις τῶν τύπων ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει, τὴν χρησιμοποιοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Τὰ Μυκηναϊκά εἰδώλια εἶναι σχετικῶς μικρὰ καὶ συνήθως ἔχουσιν ὕψος 9 μέχρι 12 ἑκατοστομέτρων.

(τὸν *C* τοῦ *Blegen*, τὸν *A* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον *T* τοῦ *Furumark*) ἀνέγκουσιν ειδώλια, ἔχοντα τὸ κάτωθεν τῆς ὀσφύος μέρος κωνικὸν καὶ κοῖλον, μικρὸν πεπιεσμένον κορυμνὸν καὶ χεῖρας τεθειμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς εὐθύγραμμον διάταξιν. Εἰς ὅλους τοὺς τύπους παρατηροῦνται παραλλαγαί, ἀλλὰ εἰς τὰς κυρίας αὐτῶν γραμμὰς τὰ παραδείγματα ἐκάστου τύπου συμφωνοῦσι πρὸς ἄλληλα.

Εἰς τοὺς πέντε τούτους τύπους τῶν γυναικείων ειδωλίων δυνάμεθα νῦν νὰ προσθέσωμεν καὶ ἕκτον, τὸν τύπον τῆς καθημένης. Παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου, εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Τσουντά εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντῃ 91ον τάφον τῶν Μυκηνῶν καὶ παραμεῖναν ἀδημοσίευστον μέχρι τοῦδε, μνημονεύομεν μόνον ἐνταῦθα, θὰ δημοσιεύσωμεν δὲ προσεχῶς ¹. Ἄλλα δείγματα τοῦ ἕκτου τούτου τύπου εἶναι γνωστὰ ἐκ Μυκηνῶν, ἐξ Ἀθηνῶν καὶ ἐκ Μπερμπατίου ². Ἐκτὸς τῶν γυναικείων ειδωλίων οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἔθετον εἰς τοὺς τάφους τῶν καὶ πῆλινα ειδώλια ζώων, ἀρμάτων, θρόνων κλπ.

Οἱ ἔρευνηταὶ τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν ειδωλίων φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον τῆς καταθέσεως τῶν ἀρχίζει περὶ τὰ 1300 π.Χ. καὶ συνεχίζεται μέχρι τοῦ τέλους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ διαφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῶν ειδωλίων τούτων. Ὁ Τσουντάς πρὸ ἐτῶν ἀνεκδοιάστως ἐδέχθη τὴν θείαν ἰδιότητα τῶν Μυκηναϊκῶν γυναικείων ειδωλίων, τὰ ὅποια ὁ *Schliemann* ἐταῦτισε πρὸς τὴν Ἥραν, καὶ παρετήρησεν ὅτι οἱ πτωχότεροι τάφοι περιεῖχον πλείονα ειδώλια τῶν πλουσιωτέρων ³. Τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐπαναλαμβάνει ὁ Nilsson, ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι τὰ ειδώλια ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους ἵνα ἐξυπηρετήσωσι τὸν ἀποθανόντα εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν : «Ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ διὰ τὸν τάφον του κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα», προσθέτει «ἀνεπλήρου ταῦτα διὰ τῶν εὐτελῶν ειδωλίων, τὰ ὅποια

1. Τὸ ειδώλιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον φέρει ἀριθμὸν 3193 εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν εὔρετῆριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα, ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ παροχὴ εἰκόνων. Εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καροῦζον ὀφείλω εὐχαριστίας διὰ τὴν ἀδειαν, τὴν ὁποίαν μοὶ παρέσχεν ἵνα μελετήσω καὶ δημοσιεύσω τὸ ειδώλιον τοῦτο.

2. Τὰ ἐκ Μυκηνῶν προέρχοντα ἀπὸ Μυκηναϊκὴν οἰκίαν σκαφίσαν ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ἰω. Παπαδημητρίου καὶ τοῦ ἐπιμελητοῦ Φ. Πέτσα (δρα σχετικὴν ἔκθεσιν εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1951). Διὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Μπερμπατίου ὀφείλω χάριτας εἰς τὸν συνάδελφον κ. Α. Åkerström, ὁ ὁποῖος μοὶ ἐγνώρισε τὴν ὑπαρξίν του. Διὰ τὸ ἐξ Ἀθηνῶν δρα Broneer O., *Hesperia* 8 (1939), σ. 407, εἰκ. 89,1. Πρὸς τὸν τύπον αὐτὸν πιστεύω ὅτι εἶναι στενῶς συνδεδεμένα τὰ ειδώλια τὰ παριστῶντα γυναῖκα καθημένην ἐπὶ θρόνου ὡς καὶ τὰ ὁμοιώματα θρόνων κενῶν, τὰ προερχόμενα ἀπὸ Μυκηναϊκοὺς τάφους. Πλήρη μελέτην τούτων θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς μετὰ φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων.

3. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 167-169.

ἐπιστενέτο ὅτι ἐξησφάλιζον πολυτελῇ ζωὴν εἰς τὸν κάτω κόσμον καὶ εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι δὲν ἐγνώρισαν εἰς τὴν ζωὴν παρὰ σκληρὰν ἐργασίαν καὶ ἀνέχειαν»¹. Οὕτως ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαιότητος συµμερίζεται τὴν γνώµην τοῦ *Persson*, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ ειδώλια ἀνεγνώρισε μικρογραφίας, συζύγων, παλλακίδων καὶ δούλων, τὰς ὑπηρεσίας τῶν ὁποίων διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐξησφάλιζεν ὁ ἀποθανὼν διὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν του καὶ ὁ ὁποῖος τὰ παρέβαλε πρὸς τὰ *Ushebtis* τῶν Αἰγυπτίων².

Ἡ γνώµη αὕτη τοῦ *Nilsson* καὶ τοῦ *Persson* προϋποθέτει πίστιν εἰς ζωὴν μετὰ θάνατον ὁμοίαν κάπως πρὸς τὴν ἐπίγειον. Οἱ Αἰγύπτιοι ἔθετον *Ushebtis* εἰς τοὺς τάφους τῶν διότι ἐπίστευον ὅτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον ἐσυνεχίζετο ἡ ζωὴ µὲ τὸν αὐτὸν σχεδὸν ὅσην καὶ µὲ τὰς αὐτὰς ἀνάγκας μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς γενικῆς ἀναστάσεως. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον οἱ Αἰγυπτιακοὶ τάφοι ἐπληροῦντο ὕλικῶν ἀγαθῶν, τὰ ὅποια ἀνενοεῦντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν, ἐσφραγίζοντο ἐρμητικῶς καὶ κατεβάλετο πᾶσα φροντίς ἵνα παραµείνωσιν ἀπαραβίαστοι καὶ τὸ πτώμα ἀνέπαφον. Ἀκόµη μέριμναι κατεβάλλοντο διὰ τὴν εὐχάριστον παραμονὴν εἰς τὸν τάφον, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο διὰ πολυχρῶµων τοιχογραφιῶν. Ὁ Φαραὼ καὶ οἱ πλούσιοι ἀστοὶ, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις των, καὶ μετὰ θάνατον ἐξηκολούθουν νὰ ἔχωσι τὴν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν δούλων, παλλακίδων καὶ ἐµπίστων, τὴν θέσιν τῶν ὁποίων ἐλάµβανον ἀγάλματα καὶ *Ushebtis*. Εἶχον ἄρα γε καὶ οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος τὰς αὐτὰς ἢ παρομοίας ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς μετὰ θάνατον ;

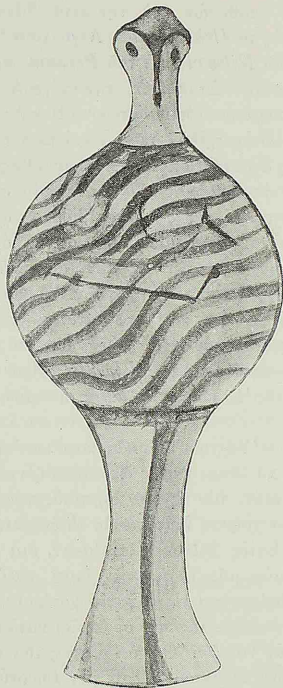
Τὰς ἀντιλήψεις τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος δυνάµεθα νὰ διῶδωµεν µόνον εἰς τὰ ἔθιμα ταφῆς ὡς καθορίζονται ταῦτα ἐκ τῶν ἀνασκαπτοµένων τάφων διότι δὲν ἔχοµεν σχετικὰς γραπτὰς πηγὰς. Τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων ἐξήτασα εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθηµα τῆς 3ης Μαρτίου 1954³. Ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, διὰ τοὺς βασιλικοὺς ἰδίᾳ τάφους, ὁ λαὸς, καὶ αὐτὸς µᾶς ἐνδιαφέρει διότι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τσουντά τὰ ειδώλια εὐρίσκονται εἰς τοὺς πτωχοτέρους τάφους, ἀπέθετε τοὺς νεκροὺς του εἰς οἰκογενειακοὺς τάφους, οἱ ὅποιοι κατὰ καιροὺς ἠνοίγοντο διὰ τὴν ἀπόθεσιν καὶ ἄλλων νεκρῶν. Ὅτε ὁ θάλαμος τῶν τάφων ἐπληροῦτο, τὰ ὅσα τῶν προγενεστέρας ταφέντων ἄλλοτε µὲν ἐσωρεύοντο εἰς µίαν γωνίαν, ἄλλοτε ἐτίθεντο εἰς λάκκους ἢ καὶ κόγχας, ἐνίοτε δὲ ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλά-

1. Nilsson M. P., *The Minoan - Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion*², σ. 307 - 308.

2. Persson A., *The Royal Tombs at Dendra Near Midea*, σ. 89 καὶ *New Tombs at Dendra Near Midea*, σ. 33.

3. Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστηµίου Ἀθηνῶν, 1953 - 1954, σ. 263 - 285.

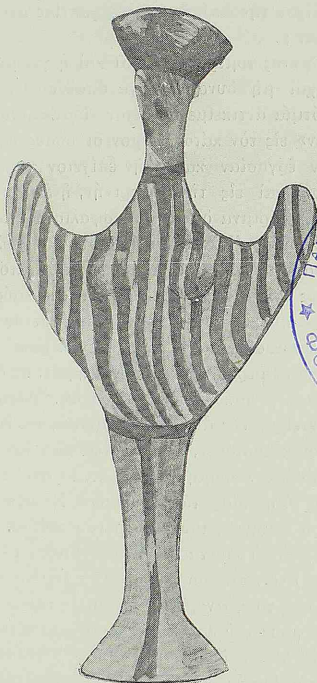
μον. Τὰ κτερίσματα τῶν συνετρίβοντο, ἐξεβάλλοντο τῶν τάφων καὶ τὰ πολυτιμότερα ἐκλέπτοντο ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ. Ἡ τοιαύτη διαγωγή δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἐπίστευον ὅτι οἱ νεκροί, τῶν ὁποίων αἱ σάρκες εἶχον ἀποσυντεθῇ, δὲν εἶχον πλέον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων των, ὅτι ταῦτα δὲν τοὺς

Εἰδώλιον τύπου Φ.

ἐξυπηρέτουν πλέον. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαίτερος ὅτι νέα κτερίσματα δὲν ἐδίδοντο εἰς τοὺς νεκροὺς μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν. Τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους μετὰ τῶν νεκρῶν καὶ μόνον κατὰ τὴν ταφήν, ἐπιστεύετο ὅτι ἐχρησίμευον διὰ τὸ μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὴν χώραν τῶν Σκιῶν. Ἐφθανε δ' ὁ ἀποθανὼν εἰς τὴν χώραν ἐκείνην ὅταν τὸ σῶμα ἀπεσυνετίθετο καὶ ἀπέμενον τὰ ὀστέα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον ἀξίαν ἢ δύναμιν. Τότε ἤρχιζε

προγραμματικῶς ἢ μετὰ θάνατον κατάστασις, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀποθανὼν δὲν εἶχεν ἀνάγκην πτερισμάτων. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο εἰς τὸν τάφον κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν, παρεμερίζοντο, ἐθραύοντο, ἐρρίπτοντο εἰς τὸν δρόμον καὶ ἀφηροῦντο. Ἐὰν ἐπιστεύετο τὸ ἐναντίον, ἔαν δηλαδὴ οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ ἄνθρωποι ἐπίστευον ὅτι τὰ πτερίσματα ἐτίθεντο διὰ νὰ

Πτερυγωτὸν ειδώλιον τύπου Ψ.

χρησιμοποιηθῶσιν εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν, τότε ἀσφαλῶς θὰ κατεβάλλοντο φροντίδες ἵνα διατηρηθῶσιν ἀκέραια καὶ μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς σαρκὸς ἴσως καὶ ἄλλα δῶρα θὰ ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ἀπογόνων. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει.

Ἐὰν αὐταὶ ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀντιλήψεις τελείως ἀντίθετοι πρὸς τὰς τῶν Αἰγυπτίων, τότε ἡ ταύτισις ἢ καὶ

ἡ παραβολὴ τῶν ειδωλίων πρὸς τὰ *Ushebtis* τῆς Αἰγύπτου εἶναι ἐσφαλμένη καὶ ἡ ἐρμηνεία των ὡς γυναικῶν, παλλακίδων καὶ δούλων ἀστήρικτος. Πρὸς τοῦτοις τὰ ἀνθρωπόμορφα Μυκηναϊκά ειδώλια εἶναι κατὰ κανόνα γυναικεῖα καὶ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ *Persson* θὰ ἐτίθεντο εἰς τάφους ἀνδρῶν. Ἄλλ', ὡς ὁ *Picard* πρῶτος παρατήρησε ', τί θὰ ἐτίθετο εἰς τοὺς τάφους τῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον τὴν ἀνάγκην τῆς θεραπείας ἀνδρῶν ἐὰν ἡ ζωὴ ἐσυνεχίζετο μετὰ θάνατον ;

Ἐπίσης ἀπαράδεκτος νομίζω ὅτι εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ *Nilsson* κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ πτωχοὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀποθέσωσιν εἰς τοὺς τάφους των κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα ἔθετον ειδώλια, τὰ ὁποῖα ἐξησφάλιζον «πολυτελεῖ ὑπόστασιν» εἰς τὸν κάτω κόσμον δι' ὅσους ἐγνώρισαν μόνον στερεώσεις καὶ σκληρὰν ἐργασίαν κατὰ τὴν ἐπίγειον παραμονὴν των. Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, ὅπως καὶ εἰς τὴν σημερινήν, ἡ ἀπληστία ἐξαρχατέρηζε τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ μέριμνα διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ἑνὸς ἀνετοῦ μέλλοντος φαίνεται ὅτι εἶναι ἔμφυτος. Ἐὰν ἐπιστεύετο ὅτι τὰ ειδώλια, τὰ τόσον εὐτελεῖ, εἶχον τὴν δύναμιν νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἀνετον μετὰ θάνατον ζῶν θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκωνται εἰς ὅλους τοὺς τάφους. Ἀκόμη καὶ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἀρχοντες δὲν θὰ περιεφρόνουν μίαν τοιαύτην εὐκολον, πρόσθετον ἀσφάλειαν. Ἡ ἀνακάλυψις ειδωλίων, ἔστω καὶ ὀλίγων, εἰς πλουσιωτέρους τάφους ἀποδεικνύει ὅτι καὶ οἱ πλούσιοι συνεμερίζοντο τὰς ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐπέβαλον τὴν κατάθεσιν ὁμοιωμάτων γυναικῶν εἰς τοὺς τάφους. Ἄλλως θὰ ἦτο περιεργον ἐὰν οἱ πτωχοὶ μόνον εἶχον τὴν ἀνάγκην γυναικῶν, παλλακίδων καὶ δούλων διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν, ἐν ᾧ οἱ πλούσιοι δὲν εἶχον τὴν ἀνάγκην ταύτην ἀλλὰ μόνον ἀνάγκην κοσμημάτων κλπ., τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντικαταστήσωσι τὰς ὑπηρεσίας τῶν γυναικῶν. Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ δοθῇ ἄλλη, καλλιτέρα ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου τούτου.

Ἡ παρατήρησις τοῦ Τσουῖντα ὅτι οἱ πτωχότεροι τάφοι «περιεῖχον πάντοτε πλείονα (ειδώλια) τῶν πλουσιωτέρων»¹ ἐπιδέχεται καὶ ἄλλης ἐξηγήσεως. Ὁ Μαρινᾶτος ἀπέδωσε τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὴν διαφορὰν «μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ κατωτέρου λαοῦ καὶ τῶν ἡγεμονικῶν οἰκῶν, ὧν ἕκαστος εἶχε τοὺς οἰκιακοὺς ἰδίους θεοὺς»². Ἀλλὰ καὶ ἑτέρα ἐξήγησις εἶναι δυνατή, κατὰ τὴν ἰδικήν μας δὲ γνώμην, προτιμητέα. Ὁ *Blegen*, βασιζόμενος ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τὰς ὁποίας ἔκαμε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Μυκηναϊκῶν τάφων τοῦ Ἡραίου, ἔγραψεν ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ εὑρεθέντα ειδώ-

1. *Picard Ch.*, *Oushabti Égées*, *Rev. des Et. Anc.*, 32 (1930), σ. 97 ἔξ. *Mylonas G. E.*, *A Mycenaean Figurine at the University of Illinois*, *A.J.A.*, 41 (1937), σ. 242 ἔξ.

2. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 167.

3. Ἀρχ. Ἐφ., 1927-1928, σ. 20, ὑποσ. 5.

για ἀπετέλουν κτερίσματα παιδικῶν τάφων ¹. Δυστυχῶς ἄλλοι ἐρευνῆται δὲν παρέχουσι σαφεῖς σχετικὰς πληροφορίες. Ὁ Τσουντας παρέλειψε τὴν περιγραφὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντων πτωχοτέρων τάφων τῶν Μυκηνῶν, ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν του, τὰ ειδώλια εὐρέθησαν εἰς τοὺς πτωχοτέρους τάφους δὲν ἐξηγεῖ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀνεκαλύφθησαν. Διὰ τὰ ειδώλια τοῦ Ναυπλίου μαθηάνομεν ὅτι τοὐλάχιστον μερικὰ εὐρέθησαν εἰς παιδικοὺς τάφους ², οὐδεμία ὅμως παρέχεται ἐξηκριβωμένη πληροφορία διὰ τὴν πλειονότητι. 31 ειδώλια ἀνεκαλύφθησαν εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τοῦ Wace καὶ μόνον 12 εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τῶν Δεντρῶν, τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τῆς Σουηδικῆς ἀποστολῆς ³. Διὰ τὰ ειδώλια τῶν Μυκηνῶν ὁ Wace γράφει : «*Unfortunately the terra-cotta figurines found by us were mostly in tombs where removal and disturbances of earlier burials had made it impossible to tell with which skeleton the terra-cotta figurines had originally being laid*» ⁴. Ἀλλὰ καὶ τῶν Δεντρῶν τὰ ειδώλια φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ διαταραχθεῖσας ταφάς, μολοντί ὁ Persson δὲν ἀναφέρει τοῦτο ὀριστικῶς ⁵. Συμπεράσματα πρέπει νὰ βασισθῶσιν ἐπὶ κτερισμάτων προερχομένων ἐξ ἀδιαταράκτων ταφῶν. Ὅταν ἀνακαλύπτονται ειδώλια εἰς σωροὺς παραμερισμένων ὀστέων καὶ κτερισμάτων ἀσφαλῶς οὐδεμίαν θεικὴν μαρτυρίαν παρέχουσι σχετικῶς πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν ἀπόθεσιν ⁶, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποῖον ἀρχικῶς ἀνῆκον.

Ἡ σκαφή τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσίνης παρέσχε σαφεῖς δεδομένα ὡς πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα. Εἰδώλια ἀνεκαλύφθησαν εἰς πολλοὺς

1. Prosymna, σ. 256.

2. Κανδάνης Ἰω., Περί τῶν ἐν Ναυπλίᾳ παναρχαίων τάφων, Ἀθήναιον, Η (1880), σ. 517 ἐξ. ἰδίᾳ σ. 520.

3. Persson A., The Royal Tombs at Dendra, σ. 81 - 89.

4. Wace A. J. B., Chamber Tombs at Mycenæ, σ. 141. Νομίζω ὅτι αἱ μικραὶ διαστάσεις τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 504 τάφου (ὁ θάλαμος του ἔχει διάμετρον μόλις ἐνὸς μέτρου), εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθησαν ἑπτὰ ειδώλια, ἐπιβάλλουσι τὸν χαρακτηρισμόν του ὡς παιδικοῦ.

5. Ἑπτὰ ειδώλια εὐρέθησαν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 3 τάφον, διὰ τὰ ὅσα τοῦ ὁποίου ἀναφέρει ὁ Persson τὰ ἀκόλουθα : «*the bones found in the tomb were all in disorder*» — The Royal Tombs at Dendra, σ. 88. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ κτερίσματα θὰ εἶχον διαταραχθῇ. Διὰ τὰ ὑπόλοιπα πέντε ειδώλια ἀναφέρει μόνον ὅτι εὐρέθησαν εἰς τὸν θάλαμον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 θαλαμοειδοῦς τάφου χωρὶς νὰ δίδῃ πληροφορίας τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας εὐρέθησαν (ἐ.ἀ. σ. 81).

6. Εἶναι δυσκολώτατον, εἰμὴ ἀδύνατον, νὰ διακριθῶσι παιδικὰ ὀστὰ εἰς τοὺς σωροὺς τῶν παραμερισμένων σκελετῶν καὶ κτερισμάτων. Ἡ φθορὰ τῶν ὀστέων τῶν σωρῶν εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ κατὰ κανόνα τὰ παιδικὰ ὀστὰ τῶν σωρῶν διαλύονται τελείως.

προϊστορικούς Ἑλευσινιακούς τάφους. Ἄλλα τούτων εὐρέθησαν μεταξύ παραμερισθέντων ἢ καὶ συσσωρευθέντων ὀστέων καὶ κτερισμάτων καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν πλησίον ἀδιαταράκτων σκελετῶν. Τὰ πρῶτα δὲν βοηθοῦσι τὴν ἔρευναν ἡμῶν καὶ διὰ τοῦτο τὰ μνημονεύομεν ἀπλῶς. Τὰ δεύτερα εἶναι χρησιμώτατα. Λείψανα παιδικὰ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς τάφους Θπ 4, Θπ 15, Απ 4 καὶ Μπ 9¹. Περὶ τοὺς παιδικοὺς σκελετοὺς τῶν τάφων τούτων καὶ μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων εὐρέθησαν καὶ ειδώλια τοῦ τύπου Φ καὶ Ψ. Εἰδώλια μόνον εἰς παιδικοὺς τάφους ἀνεκάλυψεν ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Ἰωάννης Παπαδημητρίου εἰς τὰ νεκροταφεία τῆς Βάρκιζας καὶ τῆς Βούλας. Τὰ παραδείγματα ταῦτα ἐνισχύουσι τὰς παρατηρήσεις τοῦ *Blegen* καὶ ὑποδεικνύουσιν ὅτι ειδώλια ἐτίθεντο εἰς παιδικοὺς τάφους. Αἱ Ἑλευσινιακαὶ ταφαὶ ἀποδεικνύουσιν πρὸς τούτοις ὅτι εἰς τοὺς θαλάμους τῶν τάφων μετὰ τῶν ἐνηλίκων ἐθάπτοντο καὶ παιδία. Κατὰ τὸ Μυκηναϊκὸν δὲ ἔθιμον τὰ ὀστᾶ τῶν παιδίων, μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς σαρκός, θὰ παρεμερίζοντο μετὰ τῶν κτερισμάτων πρὸς τὰ τὰ πλευρὰ ἢ τὰς γωνίας τοῦ τάφου ὅπου ὑπῆρχον καὶ ὀστᾶ ἐνηλίκων. Ἡ ἀνέυρεσις λοιπὸν ειδωλίων εἰς σωροὺς ἢ μετὰ παρμερισμένων ὀστέων ὑποδεικνύει μόνον ὅτι εἰς τοὺς τάφους εἰς τοὺς ὁποίους εὐρίσκονται εἶχον ταφῇ καὶ παιδία.

Δυνάμεθα νὰ προβῶμεν ἔτι περαιτέρω καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατὰ κανόνα τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἔθετον εἰς παιδικοὺς τάφους ἦσαν ὀλιγώτερα τῶν τιθεμένων εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐνηλίκων καὶ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐν συγκρίσει οἱ παιδικοὶ τάφοι φαίνονται καὶ εἶναι πτωχότεροι. Εἰδώλια χαρακτηρίζουσι παιδικοὺς τάφους· κατὰ συνέπειαν οἱ τάφοι οἱ περιέχοντες ειδώλια εἶναι πτωχότεροι διότι εἶναι παιδικοί. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δύναται νὰ δοθῇ σαφὴς ἐξήγησις εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Τσούντα παρατηρηθὲν φαινόμενον. Οἱ πτωχότεροι τάφοι περιεῖχον πλείονα ειδώλια τῶν πλουσιωτέρων διότι εἰς τοὺς πρώτους εἶχον ταφῇ περισσότερα παιδία.

Ὁ *Blegen* ἐδέχθη ὅτι μερικὰ τοῦλάχιστον τῶν ειδωλίων ἦσαν ἀθύρματα. Πράγματι δὲ μετὰ τῶν κτερισμάτων ἔχομεν καὶ ἄρματα, ζῶα κλπ., ειδώλια τὰ ὁποῖα ὥσως ἦσαν ἀθύσματα. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅλα τὰ ειδώλια ὡς ἀθύσματα καὶ πρὸ παντὸς τὰ γυναικεῖα. Διότι ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι τύποι γυναικεῶν ειδωλίων ἀνεκαλύφθησαν εἰς οἰκίας καὶ εἰς χώρους, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἱεροί. Εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν ἱερὸν τῆς Μαρμαριάς τῶν Δελφῶν, παραδείγματος χάριν, ὁ *Demangel* ἀνε-

1. Τὴν παιδικὴν ταφὴν τοῦ τάφου Θπ4 ἐδημοσίευσεν εἰς τὸν τόμον τῆς Ἐφημερίδος τὸν ἀφιερωθέντα εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀεμνήστου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου, σ. 35 - 44.

κάλυψε περί τὰ 135 ειδώλια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἦσαν γυναικεῖα. Ἐκ τούτων περί τὰ τριάκοντα εὐρέθησαν ἐπὶ ὠμαλισμένου λίθου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ κέντρον ἱεροῦ¹. Εἰδώλια τοῦ «περυγωτοῦ τύπου» ἔχονεν καὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀσίνης² καὶ τοῦ Μπερυπατίου³, φαίνεται δ' ὅτι ὁ «περυγωτὸς» οὗτος τύπος ἔχει μακρὰν ἱστορίαν, προφανῶς δ' ἐξειλήθη ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μινωϊκῆς θεᾶς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Τὴν καταγωγὴν ταύτην τοῦ τύπου ὑπέδειξε πρὸ χρόνων ὁ Μαρινᾶτος⁴, ὁ *Harland* δὲ καὶ ὁ *Demangel* ἀνεγνώρισαν ὄφιν εἰς τὴν πλαστικὴν ταινίαν, ἡ ὁποία συνήθως ἐκφύεται ἐκ τοῦ χεῖλους τῆς στεφάνης καὶ καταλήγει εἰς τὸν τράχηλον ἢ τὴν ὀσφύν τῶν περυγωτῶν ειδωλίων⁵, ἐταύτισαν δὲ τὰ ειδώλια ἐκεῖνα πρὸς τὴν θεὰν τῶν ὄψεων. Ὁ *Doro Levi* ἀνενδοιάστως ἐδέχθη ὡς θεὰν τὸ ἐφ' ἵππου καθήμενον περυγωτὸν ειδώλιον ἐκ Χαρβατίου τῆς Ἀττικῆς τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου⁶. Παράστασιν τῆς Μινωϊκῆς Θεᾶς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας, εἰς τὴν γνωστὴν στάσιν εὐλογίας, καὶ καθημένης κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον ἐπὶ μυθικοῦ ζφύου ἔχομεν νῦν ἐπὶ σφραγιδολίθου εὐρεθέντος τὸν Αὐγουστον 1954 εἰς Μυκῆνας καὶ εἰς χῶματα προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας⁷. Ἡ παράστασις τῆς θεᾶς ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς παραδειγμα τύπου, ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐξειληθῇ τὸ περυγωτὸν ειδώλιον τῆς συλλογῆς Σταθάτου⁸. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι πολλὰ τῶν

1. *Demangel R.*, *Fouilles de Delphes*, II : 3. Le sanctuaire d'Athene Pronaia, σ. 5-36. Βεβαίως πολλὰ τῶν ειδωλίων τῶν εὐρεθέντων εἰς ἱερά εἶναι ἀναθηματικά, πρβλ. *Nilsson*, ἔ.ἀ., σ. 306 ἑξ. καὶ *Della Seta*, *Religion and Art*, σ. 151.

2. *Frödin O.* - *Persson A. W.*, *Asine*, σ. 308-310 καὶ εἰκ. 212.

3. *Nilsson*, *The Minoan - Mycenaean Religion*², σ. 115-116 καὶ εἰκ. 33. *Persson - Åkerström*, *Zwei mykenische Hausaltäre in Berbati*, *Bull. soc. des lettres Lund*, 1937-1938, III.

4. Ἐφ. Ἀρχ., 1927-1928, σ. 20.

5. *Harland J. P.*, *The Peloponnesos in the Bronze Age*, *Harvard Studies in Class. Philology*, 34 (1923), σ. 32. *Demangel*, ἔ.ἀ., σ. 16.

6. *Levi D.*, *La Dea Micenea a cavallo*, *Studies Presented to David M. Robinson*, I, σ. 108 ἑξ.

7. Καὶ ὁ τύπος τοῦ ειδωλίου τούτου συνδέεται πρὸς τὸν τύπον τῆς καθημένης, τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Τὸν σφραγιδολίθον θὰ δημοσιεύσῃ προσεχῶς ὁ κ. Παπαδημητρίου.

8. Τελευταίως ἡ *Lillian B. Lawler*, *The Dance in Ancient Crete*, *Studies Presented to David M. Robinson*, I, σ. 32, παρῆλθε τὰ περυγωτὰ ταῦτα ειδώλια πρὸς τὰς γνωστὰς παραστάσεις μαινάδων ἐπὶ ἐρυσθρομόρφων ἀγγείων καὶ συνεπέρανε ὅτι τὰ Μυκηναϊκά ειδώλια παριστῶσι γυναῖκας χορευούσας εἰς ἱερὸν χώρον. Τὸ ειδώλιον τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου ὡς καὶ τὰ ειδώλια τοῦ

ειδωλίων είναι ἀναθηματικά, ἀλλὰ τοὐλάχιστον μερικὰ εἶναι παραστάσεις θεῶν καὶ γυναικῶν σέξιν ἔχουσῶν πρὸς τὸ Θεῖον¹. Ἄλλ' ἔαν ἡ γνώμη τοῦ *Persson* καὶ τοῦ *Nilsson* εἶναι ὀρθή, ἔαν τὰ Μυκηναϊκά ειδώλια τὰ τιθέμενα εἰς τοὺς τάφους παριστῶσι δούλας, ἢ παλλακίδας, ἢ ἀπλῶς γυναικας ἀποθανόντων, θὰ παραμείνῃ ἀνεξήγητος ἡ χοῆσις τῶν αὐτῶν μορφολογικῶν τύπων διὰ τὴν παράστασιν ἀφ' ἐνὸς μὲν θεῶν καὶ θεῖων προσώπων, ἀφ' ἑτέρου δὲ δούλων καὶ παλλακίδων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι εἶναι ἀδύνατον, λόγῳ ἑλλείψεως παρατηρήσεων, νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ειδώλια ἔχουσιν εὐρεθῇ μόνον εἰς παιδικοὺς τάφους, ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἀποτελοῦσι χαρακτηριστικὰ κτερίσματα παιδικῶν τάφων. Τὰ εἰς τοὺς παιδικοὺς τάφους τιθέμενα ειδώλια βεβαίως δὲν θὰ παρίστων παλλακίδας ἢ δούλας, ἀλλ' οὐδὲ καὶ τὰς μητέρας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔζων ἀκόμη, ἐπειδὴ δὲ μορφολογικῶς εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς ειδώλια εὐρεθέντα εἰς ἱερὰ δὲν θὰ ἦσαν ἀθύρματα ἀλλὰ θὰ παρίστων θεὰς ἢ γυναικας ἔχούσας σέξιν πρὸς τὸ Θεῖον. Ὁ *Nilsson* μνημονεύει τὴν γνώμην τοῦ *Max Mayer*, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ Μυκηναϊκά ειδώλια δὲν παριστῶσι θεὰς διότι διακρίνονται εἰς πολλοὺς τύπους². Οἱ τύποι τῶν Μυκηναϊκῶν ειδωλίων ὅμως εἶναι ἐλάχιστοι παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς τύπους τῆς Κρητικῆς Θεᾶς. Εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ ειδώλια ταῦτα διακρίνονται εἰς τρεῖς βασικοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι ἴσως καὶ νὰ μὴ ἦσαν σύγχρονοι. Ἀλλὰ καὶ ἔαν ἀκόμη ἦσαν σύγχρονοι ἡ δημοτοργία τὸν δύναιται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν προσπλάθειαν τῶν κοροπλαστῶν νὰ παραστήσωσι θεῖα πρόσωπα μεζζονος ἢ ἡττονος βαθμοῦ³. Τὰ περυγῶτὰ ειδώλια τοῦ

ἐκτου τύπου καὶ αἱ κουροτρόφοι ἀποδεικνύουσι τὸ ἀπίθανον τῆς ὑποθέσεώς της ταύτης.

1. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν III καὶ ὑπ' ἀριθμὸν IV τάφον τοῦ νεκροταφείου τοῦ Μαύρου Σπηλαίου τῆς Κνωσσῶς εὐρέθησαν δύο «κωδωνόσχημα» ειδώλια, χαρακτηριστικοῦ δηλαδὴ Μινωικοῦ τύπου: *Forsdyke, The Mavro Spelio Cemetery at Knossos, B.S.A., 28, σ. 243 ἐξ., ἰδίᾳ σ. 263 καὶ πίν. XXI καὶ σ. 254, 291 καὶ εἰκ. 43.* (Πρβλ. *E v a n s, The Palace of Minos, II, σ. 555 ἐξ.*). Τὰ κωδωνόσχημα ταῦτα ειδώλια καὶ ὁ *Nilsson* δέχεται ὅτι παριστῶσι θεάν, ὅτι εἶναι λατρευτικά — *cult idols* (ἐ.ἀ. σ. 309-310). Ἐπίσης ὁ *Nilsson* πιστεύει ὅτι ἐτέθησαν εἰς Κρητικούς τάφους ὑπὸ Μυκηναϊκῶν ἐπίδρασιν καὶ διότι «*the common Mycenaean idols being very rare in Crete, the Cretan type was used instead*» (ἐ.ἀ. σ. 300). Ἀλλὰ ὁ Κρητικὸς τύπος ἦτο ἱερός, ἀπεικόνιζε θεὰν κατὰ τὴν γνώμην πάντοτε τοῦ *Nilsson*. Πῶς οἱ Κρητὲς εἰς ἀντικατάστασιν τῶν Μυκηναϊκῶν ειδωλίων θὰ ἔθετον ὁμοιώματα τῆς θεᾶς τῶν, ἔαν τὰ πρῶτα ἀπεικόνιζον δούλας, παλλακίδας, ἢ γυναικας ἀποθανόντων; Νομίζω ὅτι ἡ ἀντικατάστασις αὕτη ὑποδεικνύει τὴν ἱερότητα καὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ειδωλίων.

2. *Nilsson, ἐ.ἀ. σ. 307. Mayer M., Arch. Jahrb., 7 (1892), σ. 196.*

3. Πρβλ. *Τσουάνταν Χ., Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 169.*

τύπου Ψ κατά πᾶσαν πιθανότητα παριστῶσι θεᾶν εὐλογοῦσαν¹, τὰ δὲ ἄλλα, καὶ ἰδίᾳ τὰ τοῦ τύπου Φ, θείας τροφούς. Ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεᾶς καὶ τῶν τροφῶν ἐτίθεντο τὰ παιδιά κατὰ τὸ πρὸς τὸν Ἄδην ταξίδιον τῶν.

Ὁ θάνατος πάντοτε προϋξέει κατάπληξιν ὅχι μόνον εἰς τοὺς πρωτογόνους ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πεπολιτισμένους πῶς ἀνθρώπους. Ἡ ἀπορία τοῦ τί ἀκολουθεῖ τὸν θάνατον ἀπασχόλησε τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ἀφ' ὅτου ἤρχισε νὰ σκέπτεται. Εἰς αὐτὴν ὀφείλονται τὰ διάφορα ταφικὰ ἔθιμα, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς θρησκευτικότητος. Πρὸ τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου ὁ ἀνθρώπος μένει ἀνίσχυρος ὅσον δυνατός καὶ ἂν ἦτο κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς. Ἡ τύχη τῶν παιδίων θὰ ἐφαίνετο ἰδιαιτέρως σκληρά. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς τῶν ἐβασίζοντο εἰς τοὺς γονεῖς, καὶ εἰς τὴν μητέρα ἰδίᾳ εὖρισκον ἀσφάλειαν, βοήθειαν καὶ ἀντίληψιν. Ἄλλ' ἐπέρχεται ὁ θάνατος διὰ νὰ διακόψῃ ἀποτόμως τοὺς ἐπιγείους δεσμούς. Τὰ παιδιά ἀνίσχυρα ἀκόμη καὶ ἀβοήθητα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Οἱ ἐπιζῶντες θνητοὶ ἦτο φυσικὸν νὰ δεχθῶσιν ὅτι τὰ μικρὰ παιδιά, πρὸ τῶν ὁποίων διηνοίγετο τὸ μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὸ βασιλεῖον τῶν Σκιῶν, εἶχον τὴν ἀνάγκην τῆς προστασίας καὶ τῆς καθοδηγήσεως θείας τινὸς δυνάμεως πέραν τῶν δυνατοτήτων τῆς ζωῆς². Ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἦτο ἡ κατάθεσις εἰς τοὺς παιδικούς τάφους ὁμοιωμάτων τῆς «εὐλογούσης θεᾶς» καὶ «τῶν θεῶν τροφῶν», τὰς ὁποίας ἴσως ἐφαντάσθη ἡ μητρικὴ ἀγάπη. Οὕτως ἐπιστεύετο ὅτι τὰ παιδιά ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς «εὐλογούσης θεᾶς» καὶ τῶν «θεῶν τροφῶν», ὥς ἦτο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς μητρὸς κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς τῶν. Ἡ εὐσεβὴς αὕτη κατάθεσις θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ κατευνάσῃ τὴν μητρικὴν ἀγωνίαν διὰ τὴν τύχην προσφίλους μικροῦ, τὸ ὅποιον τόσον αἰφνιδίως ἀφίνετο εἰς τὰς ἰδικὰς του δυνάμεις ἵνα ἀντιμετωπίσῃ τὸ μακρὸν πρὸς τὸν Ἄδην ταξίδιον.

Αἱ κουροτρόφοι πιθανῶς ἐτίθεντο εἰς τάφους βρεφῶν, ὥς καὶ αἱ ἀπεικονίσεις ζώων χρησίμων διὰ τὴν παροχὴν γάλακτος. Εἰς τοὺς προαναφερθέντας τέσσαρας παιδικούς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσίνος δὲν εὐρέθησαν κουροτρόφοι· ἄλλ' ἐκ τῶν σκελετῶν ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ εἰς

1. Ἡ ὕψωσις τῶν χειρῶν ἡρμηνεύθη ἢ ὡς χειρονομία εὐλογίας, Dussaud, *Rev. de l'hist. de relig.*, 51 (1905), σ. 43 ἐξ., ἢ ὡς χειρονομία λατρείας καὶ προσκυνήματος, Collignon, *Rev. des Et. Gr.*, 16 (1903), σ. 360. Williams, Gournia, σ. 51, ὑποσ. 7. Τὰς ὑψωμένας χεῖρας δέχεται ὡς χειρονομίαν θεότητος χαρακτηριστικὴν τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς καὶ ὁ Μαρινάτος, *Ἀρχ. Ἐφ.*, 1927-1928, σ. 20.

2. Διὰ τοὺς ἐνῆλικας δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη αὕτη καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ἀναλάβωσι τὸ πρὸς τὸν Ἄδην ταξίδιον καὶ ἅνεν βοήθειας. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι ειδώλια δὲν ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐνῆλικων.

αὐτοὺς εὐρεθέντα λείψανα ἀνήκουσιν οὐχὶ εἰς βρέφη ἀλλ' εἰς παιδιά τεσσάρων μέχρις ὀκτῶ ἐτῶν. Μεταξὺ ὅμως τῶν κτερισμάτων τῶν καταλέγονται καὶ ἀγγεῖα γνωστὰ ὡς θήλαστρα, ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα γενικῶς πιστεύεται ὅτι εἶχον σχέσιν πρὸς παιδιά. Τὰ γυναικεῖα Μυκηναϊκά ειδώλια ἐπιστεύετο ὅτι ἐπροστάτευον καὶ ἐβοήθουν τὰ νεκρὰ παιδιά μέχρις ὅτου φθάσωσιν εἰς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν. Ὅταν τοῦτο ἐγένετο, ἐπιστεύετο ὅτι τὰ ειδώλια εἶχον ἐκπληρώσει τὸν προορισμὸν τῶν καὶ μετὰ τῶν ὁστῶν καὶ τῶν λοιπῶν κτερισμάτων παρεμερίζοντο εἰς τὰς γωνίας καὶ τὰ πλευρὰ τῶν τάφων ἵνα ἐξοικονομηθῇ χώρος δι' ἄλλας ταφάς.

Τὴν ἐκδοχὴν τῶν ειδωλίων τοῦ τύπου Φ ἰδίᾳ ὡς «θείων τροφῶν» ἐνισχύει καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 3230 ειδώλιον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τὸ ἀνακαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Τσουντα εἰς τὸν 79ον τάφον τῶν Μυκηνῶν¹. Τὸ ειδώλιον τοῦτο εἶναι σύμπλεγμα δύο συμφυῶν γυναικεῶν μορφῶν τοῦ τύπου Φ, φερουσῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τῶν ὤμων παιδίον. Εἰς τὸ πῆλινον αὐτὸ σύμπλεγμα ἀσφαλῶς ἔχομεν δύο τροφούς, εἰς τὴν φροντίδα τῶν ὁποίων ἔχει ἀφεθῇ τὸ ὑπ' αὐτῶν βασταζόμενον παιδίον. Ἀνάλογον σύμπλεγμα, δύο συμφυῶν γυναικῶν, φερουσῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τῶν ὤμων παιδίον, ἀνεκάλυψεν ἐσχάτως εἰς παιδικὸν τάφον τοῦ νεκροταφείου Βούλας ὁ ἔφορος Ἀττικῆς Παπαδημητρίου². Πιστεύω δ' ὅτι καὶ τὸ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ σύμπλεγμα δύο γυναικῶν καὶ παιδίου, τὸ ἀνακαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Wace εἰς τὰς Μυκήνας, πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ὅτι δηλαδὴ εἶναι «θεῖαι τροφαί», εἰς τὴν φροντίδα τῶν ὁποίων ἀφέθη τὸ παιδίον³. Νομίζω ἐπίσης ὅτι ἐκ τῆς πίστεως τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος περὶ ὑπάρξεως «θείων τροφῶν» καὶ «θεᾶς προστατρίας» τῶν παιδίων ἐπήγασαν αἱ παραδόσεις τῶν ἱστορικῶν χρόνων, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ φροντίς τῆς ἀναθρέψεως θεῶν τινῶν καὶ ἡρώων ἀνεδίθετο εἰς θεῖας τροφούς καὶ νύμφας.

Ἡ ἀνασκόπησις καὶ ἡ μελέτη τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν δεδομένων τῶν

1. Ἀδειαν μελέτης καὶ δημοσιεύσεως εὐγενῶς μοι παρέσχεν ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καροῦζος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου. Τὸ ειδώλιον τοῦτο ἀκόμη παραμένει ἀδημοσίευστον μολονότι ὁ συνάδελφος κ. Μαρινάτος ἐδημοσίευσεν ἰχνογράφημά του εἰς τὸ Arch. Anz., 1933, σ. 303 καὶ εἰκ. 15.

2. Τὸ πῆλινον τοῦτο ειδώλιον ἀνεκαλύφθη τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1954. Εἰς τὸν κ. Παπαδημητρίου ὀφείλω χάριτας διὰ τὴν ἀδειάν του νὰ μελετήσω καὶ μνημονεύσω τὸ εὑρημά του τοῦτο.

3. Ὁ Wace, J. H. S., 59 (1939), σ. 210, Myscenæ, σ. 83-84, ἀνεγνώρισεν εἰς τὸ σύμπλεγμα τὴν Δήμητρα, τὴν Περσεφόνην καὶ τὸν Ἰαχχόν. Ἡ γνώμη του ὅμως αὕτη δὲν ἐγένετο ἀποδεκτὴ: ὄρα Nilsson, ἔ.ἀ., σ. XXIV καὶ σ. 314. Μυλωνᾶ, Ἡ προέλευσις τῆς Ἑλευσινιακῆς λατρείας, Γέρας Ἀντωνίου Κεραμπούλλου, σ. 46 ἔξ.

σχετικῶν πρὸς τὰ Μυκηναϊκά ειδώλια προάγει νομίζω εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα : Εἰς Ὑστεροελλαδικοὺς ΙΙΙ χρόνους, ἀπὸ τοῦ 1300 π.Χ. δηλαδὴ μέχρι τοῦ 1100 π.Χ. περίπου, εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους κατετίθεντο μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων καὶ γυναικεῖα πῆλινα ειδώλια τριῶν ἢ τεσσάρων βασικῶν τύπων. Τὰ ειδώλια ταῦτα φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουσι παιδικοὺς τάφους καί, τοῦλάχιστον ὅσα εὐρέθησαν εἰς τοιοῦτους τάφους, παριστῶσι τὴν «εὐλογοῦσαν θεάν» καὶ «θείας τροφούς», ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ ἀντίληψιν τῶν ὁποίων ἐτίθεντο τὰ παιδία κατὰ τὸ ταξιδιὸν τῶν πρὸς τὸ βασίλειον τῶν Σκίων. Ὁ ταῦτισμός ἡ ἢ παροβολὴ τῶν ειδωλίων τούτων πρὸς τὰ *Ushebtis* τῶν Αἰγυπτίων φαίνεται ἀπαράδεκτος διότι εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς περὶ θανάτου ἀντιλήψεις τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος καὶ διότι ἀφίνει ἀνεξήγητον τὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοῦ τύπου διὰ τὴν ἀπεικόνισιν θεῶν καὶ θνητῶν χρησίμων διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀνδρῶν μόνον. Ἡ κατάθεσις ειδωλίων εἰς παιδικοὺς τάφους εἶναι φυσικὴ καὶ ἀποτέλεσμα ἂν ἑνὸς μὲν τῶν ἀντιλήψεων τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς διὰ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ θάνατον καὶ ἂν ἑτέρου τῆς ψυχικῆς ταραχῆς γονέων διὰ τὴν τύχην προσφιλῶν τέκνων.

Τὰ Μυκηναϊκά ειδώλια χαρακτηρίζουσι τὴν Ἑπειρωτικὴν Ἑλλάδα, εἶναι ξένα πρὸς τὴν Μινωικὴν Κρήτην καὶ παρουσιάζουσι κοινὰ γνωρίσματα πρὸς τὰ Κυκλαδικὰ τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ¹. Πῶς ἤρχισε τὸ ἔθιμον τῆς καταθέσεως ειδωλίων εἰς τοὺς τάφους, ἔθιμον τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται αἰφνιδίως περὶ τὰ 1300 π.Χ., καὶ ἂν ταῦτα ἔχουσι σχέσιν ἢ κατάγονται ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων Κυκλαδικῶν εἶναι προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τοῦ παρόντος παραμένουσιν ἄλυτα ². Νεώτερα δι' ἀνασκαφῶν εὐρήματα ἄς ἐλπίζωμεν ὅτι θὰ παράσχωσιν ἀπαντήσεις εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα. Τὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος δυνατὰ συμπεράσματα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω. Εἶναι ὀλίγα ἀλλὰ προάγουσι κατὰ πολὺ τὰς περὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ἐθίμων γνώσεις ἡμῶν.

¹ Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς σημασίας τῶν ἐνταφίων Μυκηναϊκῶν ειδωλίων καὶ

1. Nilsson, ἑ.ἀ., σ. 308. Ὁ Hogarth, D. G., *Aegean Sepulchral Figurines, Essays in Aegean Archaeology to Sir Arthur Evans*, σ. 55 ἐξ. υποθέτει ὅτι «the feminine funerary figurines of the Aegean area were intended to be human and to serve this or that sexual appetite of the dead», ὅτι «they were agents of magic, but not in any other sense cult-objects». Πρὸβλ. καὶ Τσοῦνταν, Ἀρχ. Ἐφ., 1898, σ. 197. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Hogarth διὰ τὰ Κυκλαδικὰ ειδώλια, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ προγενεστέρων τοῦ Evans, *Cretan Pictographs*, 130 - 131, φαίνεται ὅτι ὁ Persson ἐφήρμοσεν εἰς τὰ Μυκηναϊκά. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται ὀρθὴ εἰς ἡμᾶς, ὅρα Mylonas G. E., *The Neolithic Settlement of Olynthus*, σ. 59, ὑποσ. 16, A.J.A., 38 (1934), σ. 275, ὑποσ. 1.

2. Διὰ τὰς πιθανότητας περὶ Κυκλαδικῆς καταγωγῆς ὅρα Mylonas, A.J.A., 4 (1937), σ. 240 - 241.

ἡ ἐρμηγεία αὐτῶν ἐτέθη ὡς σκοπὸς τῆς παρούσης πραγματείας, διὰ τοῦτο παρελείψαμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν μορφολογικῶν καὶ πλαστικῶν αὐτῶν ιδιοτήτων. Πρέπει ὅμως καὶ ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν πόσον τὰ ἐκ πηλοῦ ταπεινὰ δημιουργήματα τῶν Μυκηναίων κοροπλαστῶν πλησιάζουσι τὰ ἔργα μερικῶν ἐκ τῶν συγχρόνων μεγάλων γλυπτῶν καὶ νὰ ἐξάρωμεν τὴν καλλιτεχνικὴν πνοήν, ἡ ὁποία τὰ ἐνέπνευσε καὶ ἡ ὁποία ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμπνέη καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ